
СИТУАЦИЯ И СМИСЪЛ

Проблемите на българската разговорна реч са свързани със същността на понятията "ситуация", "текст", "интонация" и непосредствените отношения между тях.

Според текстовата лингвистика минималната единица на текста е минималната комуникативна единица, ограничена с паузи или смяна на партньора в ситуация на речево общуване, т. е. изказване.

Фактът, че определянето на смисъла на изказването е невъзможно без определянето на смисъла на ситуацията, води лингвистиката към решаването на нелекия проблем за отражението на смисъла на ситуацията в изказването.

Терминът "ситуация" допуска широки граници на своите дефиниции, формулирани в най-различни области. Според Кристъл (1985) този термин обикновено се използва за екстралингвистичната обстановка, при която едно изказване се осъществява, като се уточняват понятия като брой на участниците, равнище на формалност, характер на извършващите се дейности и т. н. Лингвистиката подчертава необходи-

мостта да се изучава езикът в неговата ситуация (или контекст на ситуацията), така че да се получи пълна дефиниция на значението.

Социолингвистиката се занимава главно с корелацията на системните вариации в езика, с вариациите в социалната ситуация; и терминът "ситуация" може да се използва в ограничено значение, отнасящо се до социално дистинктивните признаци на обстановката, в която езикът е използван. Ситуационното значение на едно изказване в този смисъл би било равнозначно на неговата социолингвистична интерпретация, напр. религиозна, политическа, неформална ситуация. Т. е. смисълът на самата ситуация е субективен за всеки участник в комуникативния акт.

Според Торсуева (1979) изказването е реакция на ситуацията и оценка на ситуацията. Едновременно с това изказването поставя индивида в ситуацията. В изказването говорещият оценява събеседника и себе си.

Смисълът на изказването не е тъждествен със смисъла на ситуацията, обаче в изказването могат да се намерят компоненти, които са свързани със смисъла на ситуацията и, лингвистично интерпретирани, водят до този смисъл.

Изаренков (1986) разглежда речевата ситуация като съвкупност от две групи условия, всяка от които се отличава с особена функция и структура. Първата група включва такива условия, за които е характерно вътрешно противоречие, пораждащо се от определена потребност на говорещия, която той се стреми да разреши с определен речев акт. Втората група условия създават необходимостта говорещият да се обърне към друго лице за разрешаване на тази потребност.

Торсуева (1979) разглежда два вида ситуации в процеса на общуване, които допълват речевите ситуации на Изаренков:

1. Ситуация, в която протича общуването.
2. Ситуация, за която говорят събеседниците.

Вторият вид ситуация поражда изказването, условно тя се приема за тема и се явява компонент на ситуацията на

общуване. С други думи ситуацията, за която се говори, може да съвпада с първата, защото нищо не пречи да се обсъжда ситуацията на общуване.

Ситуацията, за която говорят събеседниците, отговаря на онази част на речевата ситуация у Изаренков, която включва първата група условия, съдържащи основното противоречие, ако противоречието се свежда до знание-незнание на ситуацията (или компонент на ситуацията), за която се говори. Ситуацията, в която протича общуването, отговаря на онази част на речевата ситуация, която включва втората група условия, създаващи необходимостта от речево действие.

При диалога ситуацията, за която се говори, т. е. ситуацията-тема, в едни случаи се денотира пряко, а в други случаи това денотиране е опосредствувано (събеседникът има някаква информация, която остава в "задтекста", по терминологията на Торсуева).

Връзката между ситуацията, инициативната реплика и реагиращата реплика е съвсем тясна и зависима от посочения ред. Какви възможности и ограничения следват според нас от тази зависимост:

1. Инициативната реплика произтича от характера на противоречието в ситуацията;

2. От инициативната реплика и реагиращата реплика се установяват (реконструират) компоненти на ситуацията.

- I. Инициативната реплика произтича от характера на противоречието в ситуацията.

Да вземем примера на Изаренков за структурата на ситуацията, пораждаща собствено-въпросителни речеви действия. Първата група условия: 1. Един човек отива на спирката и вижда, че негов познат също отива някъде, 2. Той не знае точно къде отива неговият познат. Интересите на говорещия предизвикват потребност да разбере къде отива другият; Втора група условия: това може да се изясни в разговор с него.

Следователно в реагиращата реплика ще се изясни точно определен компонент от ситуацията -- компонентът място, или

отговорът поне трябва да имплицира място. Т. е. получава се верига: някъде (в ситуацията), къде (в инициативната реплика), там (в реагиращата реплика).

Въпросителните местоимения постъпват в катафорична функция спрямо реагиращата реплика и в анафорична функция спрямо ситуацията. Т. е. за да се реализира комуникативната интенция в диалогичната реч, бихме могли да говорим за необходимостта от балансиране на информационните данни на говорещите – на информацията, която е предварителна за отговарящия и следваща за питащия участник в комуникацията.

Очевидно ситуацията определя съдържанието на диалога. Можем да отделим три случая:

1. С частния въпрос се търси точно определен компонент от ситуацията (място, време, причина, цел, начин). С изключение на местоимението "какво" в общ въвеждащ въпрос "Знаеш ли какво ново", тъй като местоимението се отнася към отговор, представен в цяло изречение (или редица от изречения) и не отделя само една изреченска част (Пенчев, 1980).

2. С общия въпрос питащият задава (предлага) една ситуация. Например "Ще ходим ли на кино". Ситуацията "отиване на кина" за питащия не е реална, а възможна. Чрез отговора (да, не) ще се узнае доколко тази ситуация е осъществима в бъдеще, или ако е за миналото – потвърждава или отрича реалността на събитието.

3. С изречение в изявително наклонение говорещият предлага една реална ситуация. Тук ще разгледаме четири варианта:

– Срегнах Яна. – Срегнах Яна. – Търси те Яна. – Харесвам я.

– Къде? – Не я познавам. – И Цена. – Хубаво време.

– В ресторанта. – Ще те запозная с нея.

В разговорната реч най-често се срещат първите два вида диалози – с реагираща реплика въпрос или негативно

изречение. Вторият участник в диалога най-често отхвърля предходната реплика, противоречи ѝ, казва обратното на своя събеседник – явление, разгледано като закономерност, наречена контрадикция (А. Лазарова, 1979).

В този случай бихме могли да говорим за ситуативна синонимия. Например:

А. – Срегнах Яна.

Б. – Не я познавам = Коя е тя?

А. – Ще те запозная с нея = Ще видиш коя е по-късно.

Т. е. "Б" непряко иска информация, но ситуацията подсказва на "А", че репликата "не я познавам" би трябвало да бъде "коя е тя", "А" не се е съобразил кое да вземе за дадено за "Б". Налага се изясняване на компоненти от ситуацията-тема. Третата реплика може да бъде както отговор на въпрос, така и реакция на повествувателното изречение, с което също се съобщава липса на информация.

В диалозите, посочени като трети вариант на третия тип:

– Тя е красива.

– И добра,

разглеждаме структурно и интонационно сродни на присъединяването конструкции. Тези конструкции се явяват като реагираща реплика в диалога в резултат на експликативната тенденция в диалогичната реч, свързана със спонтанността на битовия диалог, проявяваща се в езикова редундантност.

Видовете диалози от четвъртия вариант се разглеждат във връзка с прагматичното поведение на участниците в речевата комуникация.

II. От инициативната реплика и реагиращата реплика се реконструират компоненти на ситуацията.

Въпросът и отговорът са функционално допълнителни, защото въпросът създава известни ограничения и очаквания, които говорещият трябва да изпълни. Отговорът изпълнява очакването, но не създава ново. Може да следва нов въпрос или реакция (коментар) на отговора (Бразил, 1980). Т. е. за да

бъде реализирана комуникативната интенция, отговорът трябва да изпълни очакването, зададено от въпроса, без да създава ново.

Но в същото време е налице и друг тип отношение – въпросът (началната реплика въобще) произтича от ситуацията. Следователно е възможно от инициативната реплика и реагиращата реплика да се реконструират компоненти на ситуацията.

Взимаме примери от разговорната реч с интереса как би се реконструирала ситуацията, ако реагиращата реплика е положително и съответно отрицателно изказване:

– Къде отиваш? – На кино ли отиваш? – Отивам на кино.

– На кино. – Да. – Добре.

Явно е, че тук реконструкцията би била съвсем лаконична и еднозначна. Тя би свела до трансформация на диалога в монологичен тип текст, който представя най-общо ситуацията. С накъсването на монолога на пропозиции ще се установят: 1. Говорните актове и 2. Релационната структура на диалога, но не и конкретните компоненти на ситуацията.

Компонентите на ситуацията могат да се търсят, предполагат, предлагат, когато с отговора се отрича пресупозицията на инициативната реплика, т. е. когато се търсят причините за отречената пресупозиция чрез отрицателно изказване-отговор. Например:

– Кой идва? – На работа ли отиваш? – Обичам бонбони.

– Никой. – Не. – Те развалят зъбите.

Известно е, че пресупозицията на изказването изобщо не се засяга от отрицанието. К-въпросът може, разбира се, да бъде отрицателен, когато и пресупозицията е отрицателна. "Защо не спиш" е възможно изречение, защото пресупозицията е отрицателна или "Откога не е идвал Иван" – пресупозицията е и "Иван не е идвал отдавна". Т. е. к-въпросът повтаря отрицанието на пресупозицията си. Ако пресупозицията е положителна, въвеждането на отрицанието не би се отнасяло към пресупозицията изобщо, а само към ремата, но ремата е

въпросителната дума. Следователно отричането на въпроса "Не кой идва" е абсурдно, защото може да се отрича само налична информация, а не неизвестното. Отричането на въпроса е възможно само в репликата-отговор, при което причините за отричането на пресупозицията на въпроса отвеждат към компонентите на ситуацията.

Друг начин, чрез който се отхвърля пресупозицията на инициативната реплика или се отвежда към друга пресупозиция, е интонационното оформяне на реагиращата реплика. Тогава реагиращата реплика може да бъде не само отрицателно изказване. Ако едно и също изречение се изговори с различна интонация, се сменя смисълът на изречението, при което успешната комуникация доказва подтекстови съвпадения за говорещия и слушащия.

Например:

– Йордан видя ли Мария?

– Той не знае, че тя е тук.

Изказана с нормална интонация, реагиращата реплика носи съобщение и допълнителна информация – той не я е виждал. Изказана с маркирана интонация, реагиращата реплика освен посочената информация, носи и възмущение, което се основава на друга пресупозиция "според мен е нормално, когато тя дойде, да му се обади". Обикновено следва трета реплика, напр.: "Тя дължна ли е да му се обажда?", което е невъзможно при изказване на втората реплика с нормална интонация, защото липсва новият смисъл.

Очевидно е, че смисълът на диалога определя неговата структура, а смисълът на диалога е тясно свързан със ситуацията на диалога. Следователно между речевата ситуация и структурата на диалога има определена връзка.

Между ситуацията, инициативната реплика и реагиращата реплика съществува зависимост в посочения ред. Потребността на говорещия да получи, да даде или да модифицира информация е мотивът за изказване в рамките на определена ситуация. За да се реализира комуникативната интенция в диалогичната реч, е необходимо балансиране на

информационните данни на говорещите. Във веригата ситуация – инициативна реплика – реагираща реплика се очертават два вида отношения: 1. Началната реплика произтича от ситуацията; 2. От инициативната реплика и реагиращата реплика се реконструират компоненти на ситуацията. Вторият вид отношения се основават на приемането или отхвърлянето на пресупозицията на инициативната реплика, т. е. когато се търсят причините за отречената пресупозиция на инициативната реплика. Компонентите на ситуацията могат да се предполагат, когато се отрича пресупозицията на началната реплика, и тук интонацията играе съществена роля. Смисълът на диалога е тясно свързан със ситуацията на диалога. Ако първата реплика произтича от ситуацията, втората реплика връща към ситуацията. Чрез отговора се разширяват знанията за ситуацията (отиваш някъде – на кино). Т. е. смисълът на ситуацията би могъл да се тълкува като знание на всеки елемент на тази ситуация. Говорещите се стремят да намерят мястото на всеки елемент или събитие в ситуацията, защото това води до по-дълбоко осмисляне на действителността.

ЛИТЕРАТУРА

Brasil, 1980: Brasil, M. R. Coulthard and C. Tohus. Discourse intonation and language teaching. London, Longman, 1980.

Изаренков, 1986: Изаренков, Д. Обучение диалогической речи. М., 1986.

Crystal, 1985: Crystal, D. A First Dictionary of linguistics and Phonetics. 1985.

Лазарова, 1979: Лазарова, А. Бележки върху контрадикцията в диалогичната реч. – Бълг. език, 1979, кн. 2.

Пенчев, 1980: Пенчев, Й. Основни интонационни контури в българското изречение. С., 1980.

Торсуева, 1979: Торсуева, И. Интонация и смисъл. М., 1979.